

Kriget har inget kvinnligt ansikte

SVETLANA ALEKSIJEVITJ

**KRIGET
HAR INGET
KVINNLIKT
ANSIKTE**

UTOPINS RÖSTER

Översättning Kajsa Öberg Lindsten

ERSATZ

ALEKSIJEVITJ

© Svetlana Aleksijevitj 2006
© Ersatz, Stockholm 2012
Originalets titel У войны не женское лицо
Översättning från ryska Kajsa Öberg Lindsten
Redaktör Erik Sidenbladh
Korrekturläsare Ola Wallin
Omslag Håkan Liljemärker
Grafisk form & sättning Ola Wallin
Tryckt hos Spindulys, Litauen 2012
ISBN 978-91-87219-00-9

Översättningen är gjord med finansiellt stöd från
Mikhail Prokhorov-fondens TRANSCRIPT-program
till stöd för översättningar av rysk litteratur

www.ersatz.se

Människan är större än kriget
(ur författarens dagbok) 9
»Jag vill inte minnas ...« 47
»Väx till er, flickor små ...
Ni är för unga och oerfarna ...« 67
»Jag var den enda som återvände
till sin mamma ...« 128
»Hemma hos oss finns det två krig ...« 154
»En telefonlur kan man inte skjuta med ...« 164
»Vi belönades med små medaljer ...« 182
»Det var inte jag ...« 203
»Jag minns fortfarande de där ögonen ...« 215
»Vi sköt inte ...« 236
»Det behövdes en soldat ...
Men jag behövde också få vara vacker« 267
»Mina unga damer! En ingenjörsplutonchef
brukar inte överleva i mer än två månader ...« 297
»Titta bara en gång ...« 315
»Om pyttesmå potatisar ...« 349
»Mamma, vad är en pappa för något?« 385
»Och hon lade handen mot hjärtat ...« 412
»Plötsligt fick man en sådan
fruktansvärd lust att leva« 437

- När i historien dyker kvinnor upp för första gången i en armé?
 - Redan på 400-talet f. Kr. fanns det kvinnliga soldater i Aten och Sparta. Senare deltog också kvinnor i Alexander den stores fälttåg.
 - Historikern Nikolaj Karamzin skrev om ryssarnas förfäder:
»De slaviska kvinnorna drog ibland ut i fält tillsammans med sina fäder och makar, utan att rädas döden; sålunda fann grekerna vid Konstantinopels belägring år 626 många kvinnolik bland de dödade slaverna. Mödrarna uppfostrade sina barn till att bli krigare.«
 - Men under nyare tid?
 - Det började i England, där man under perioden 1560–1650 hade fältlasarett där kvinnliga soldater tjänstgjorde.
 - Och vad hände under 1900-talet?
 - I början av seklet . . . Redan under första världskriget enrollerade man kvinnor i Royal Air Force i England, och man skapade också en kunglig kvinnlig hjälpkår och en kvinnlig bilkår, som bestod av hundra tusen personer.
 - I Ryssland, Tyskland och Frankrike tjänstgjorde också många kvinnor på militärsjukhus och lasarettståg.
 - Men under andra världskriget fick världen bevittna ett kvinnligt genombrott: då ingick kvinnor i alla slags förband i många länder. I den brittiska armén var de 225 000, i den amerikanska 450 000–500 000 och i den tyska 500 000 . . .
 - I den sovjetiska armén kämpade cirka en miljon kvinnor. De utförde alla slags militära uppgifter, också de allra »manligaste«. Det uppstod till och med språkliga problem: orden »stridsvagnsoldat«, »infanterist« och »kåpskytt« hade ditintills inte haft kvinnliga motsvarigheter, eftersom ingen kvinna tidigare hade utfört de uppgifterna. De kvinnliga benämningarna föddes där, under kriget . . .

Ur ett samtal med en historiker

Människan är större än kriget (ur författarens dagbok)

*De miljoner som dödats för ingenting
har i mörkret trampat upp en stig . . .*

– OSIP MANDELSTAM

1978–1985

Jag skriver en bok om kriget . . .

Jag, som aldrig har tyckt om att läsa krigsskildringar, trots att det var allas favoritlektyr i min barndom och ungdom. Alla mina jämnårigas. Och det var inte så underligt – vi var segerns barn. Segrarnas barn. Det första jag minns av kriget? Min barnsliga ängslan, bland alla obegripliga och skrämmande ord. Kriget blev alltid ihågkommet: i skolan och hemma, på bröllop och dop, vid högtider och på begravningar. Till och med i samtal mellan barn. En grannpojke frågade mig en gång: »Vad gör egentligen alla de där människorna nere under jorden? Efter kriget finns det ju fler där nere än här uppe på marken.« Vi ville också lösa krigets gåta.

Det var också då jag började tänka på döden . . . Och sedan dess har jag aldrig upphört att tänka på den – för mig har den blivit livets största gåta.

För oss hade allt sitt ursprung i den där kusliga och hemliga världen. I vår familj hade min ukrainske morfar dött vid fronten. Han låg begravd någonstans i Ungern. Och

10 min vitryska farmor hade gått med partisanerna och dött av tyfus. Två av hennes inkallade söner försvann spårlöst under krigets första månader. Av hennes tre söner var det bara en som återvände – min far. Så var det i vartenda hus. Hos alla. Det var omöjligt att inte tänka på döden. Överallt gick skuggor omkring . . .

Pojkarna i byn fortsatte länge att leka »tyskar« och »ryssar«. De skrek tyska ord: »*Hände hoch!*«, »*Zurück!*« och »*Hitler kaputt!*«

Vi kände inte till någon värld utan krig – krigets värld var den enda värld vi var bekanta med, och krigets människor var de enda människor vi kände till. Jag känner fortfarande inte till någon annan värld eller några andra människor. Har det någonsin funnits några?

* * *

Efter kriget var min barndomsby kvinnlig. En fruntimmersby. Några mansröster minns jag inte. Så det är också något som har fastnat hos mig: att det är kvinnor som berättar om kriget. De gråter. Och samtidigt sjunger de. De gråter när de sjunger.

I skolbiblioteket handlade hälften av böckerna om kriget. Och likadant var det i byns och centralortens bibliotek, dit pappa ofta åkte för att låna böcker. Nu har jag ett svar på varför det var så. Det var alldeles självklart. Vi har ju alltid krigat eller förberett oss för kriget. Vi har kommit ihåg hur vi krigat. Vi har aldrig levt annorlunda, och antagligen kommer vi heller aldrig att kunna göra det. Vi har ingen aning om hur man gör för att leva på något annat vis – någon gång skulle vi behöva få lära oss det, ta oss tid till det.

I skolan fick vi lära oss att älska döden. Vi skrev uppsatser om hur gärna vi skulle vilja dö för . . . Vi fantiserade . . .

Men rösterna ute på gatan ropade om något annat, och deras lockelse var större.

Jag var länge en bokmal, som skrämdes och lockades av verkligheten. Okunskapen om livet ledde till oräddhet. Nu undrar jag: skulle jag verkligen ha kunnat kasta mig ut i denna avgrund om jag hade varit en lite mer realistisk människa? Varför gjorde jag det – var det av okunskap? Eller var det själva känslan av att vara på väg någonstans som lockade? För det finns verkligen en sådan känsla . . .

Länge sökte jag . . . Med vilka ord skulle jag kunna förmedla det jag fått höra? Jag sökte en genre som skulle överensstämma med hur jag ser världen – hur mitt öga och öra är skapat.

En gång råkade jag få tag på boken *Jag kommer från en by i lågor* av A. Adamovitj, J. Bryl och V. Kolesnik. Så skakad hade jag bara blivit en gång förut – när jag läste Dostojevskij. Men här fanns en ovanlig form: en roman som satts samman av röster ur själva livet. Av sådant som jag hört i barndomen, och av det som nu hörs på gatan, i hemmen, på kaféerna och på trådbussen. Just så! Cirkeln slöts. Jag hade funnit det jag sökte. Det kände jag på mig.

Ales Adamovitj blev min lärare . . .

* * *

I två år var jag mer upptagen av att tänka än att träffa folk och göra inspelningar. Dessutom läste jag. Vad skulle min bok handla om? Det lutade åt att den skulle bli ännu en bok om kriget . . . Varför? Det hade ju förekommit tusen-

12 tals krig – små och stora, kända och okända. Och ännu fler var de böcker som skrivits om dem. Men . . . det var män som skrivit, och de berättade bara om män – det stod genast klart. Allt som vi visste om kriget hade förmedlats till oss av »manliga röster«. Vi var alla fångna i de »manliga« föreställningarna och de »manliga« intrycken av kriget. I de »manliga« orden. Och kvinnorna teg. Ingen utom jag hade frågat min mormor. Eller min mamma. Till och med de kvinnor som varit med vid fronten teg. Och om de plötsligt började prata så berättade de inte sitt eget krig, utan ett främmande. Ett annat. De anpassade sig efter de manliga riktlinjerna. Och bara hemma hos sig, eller när de grät en skvätt bland sina väninnor från fronten, mindes de ett krig som var fullständigt obekant för mig. När jag reste runt som journalist fick jag flera gånger höra sådana minnen. Då blev jag chockad, precis som i min barndom. I dessa kvinnors berättelser skymtade det gåtfullas monstergrin . . . Där fanns ingenting, eller nästan ingenting, av det vi vant oss vid att läsa och höra om: de handlade inte om hur vissa människor heroiskt dödade andra och segrade. Eller förlorade. Och inte om utrustningen, eller hur generalerna var. De kvinnliga berättelserna var annorlunda och handlade om något annat. Det »kvinnliga« kriget hade sina egna färger och dofter, sin egen belysning och sitt eget känsloregister. Sina egna ord. Där fanns inga hjältar och inga osannolika bedrifter – bara vanliga människor, upptagna av en omänsklig mänsklig verksamhet. Och där inte bara de själva (människorna!) led, utan också jorden, fåglarna och träden. Allt som lever tillsammans med oss på jorden. Och som lider utan ord, vilket är ännu hemskare . . .

Åtskilliga gånger har jag frågat mig: »Varför? Hur kan

det komma sig att kvinnor som intagit och upprätthållit en plats i den en gång alltigenom manliga världen inte har hävdat sin egen historia – sina egna ord och känslor?» « De har inte trott på sig själva. Därför har vi gått miste om en hel värld. Deras krig har förblivit okänt . . .

Jag vill skriva historien om kvinnornas krig. En kvinnohistoria.

* * *

Ur de första anteckningarna . . .

Förvåningen: Under kriget var dessa kvinnor sjukvårdsinstruktörer, prickskyttar, kulspruteskyttar, luftvärnsbefäl, minröjare . . . Men nu är de revisorer, laboratorieassistenter, guider, lärarinnor . . . Rollerna där och här stämmer inte överens. De berättar som om det inte handlade om dem själva, utan om några andra unga flickor. I dag häpnar de över sig själva. Men för mig får historien plötsligt en ny belysning – den »förmänskligas« och blir mer lik det vanliga livet.

Jag träffar på fantastiska kvinnliga berättare – i deras levnadshistorier finns stycken som kan mäta sig med de bästa sidorna i den klassiska litteraturen. Där kan människan alldeles tydligt se sig själv: såväl uppifrån – från himlen, som nerifrån – från jorden. Och där man kan följa hennes väg, såväl uppåt som neråt – från ängel till djur. Hågkomsterna är inga känslösamma eller sakliga beskrivningar av en försvunnen verklighet – de är en återfödelse av det förgångna, som får tiden att vända. Men först och främst är de skapelseakter. Den som berättar skapar – eller »skriver« – sitt liv. Det händer att folk också »skriver till« eller »skriver om«. Här gäller det att vara på sin vakt. Att se

14 upp. Men alla små lögner kommer ändå så småningom att förintna sig själva – de tål helt enkelt inte närheten till den nakna sanningen. Där har lögnens virus ingen chans att överleva. Temperaturen är för hög! Jag har redan hunnit lägga märke till att de uppriktigaste är vanligt, enkelt folk – sjuksköterskor, kockar, tvätterskor . . . För att uttrycka det mer exakt: de hämtar orden inifrån sig själva, och inte ur tidningar eller böcker de läst. Eller från någon annan. Utan bara ur sina egna lidanden och umbäranden.

Känslor och språk hos bildat folk påverkas oftare – hur märkligt det än kan låta – av tiden. Av dess allmänna koder. De smittas av andras kunskap. Av tidsandan. Ofta blir man tvungen att ta långa omvägar och gå i cirklar för att få höra en berättelse om det »kvinnliga« kriget, i stället för en »manlig« redogörelse för hur man retirerade och gick till anfall, och på vilket frontavsnitt . . . Vid första mötet klarar man inte av det. Det krävs många sittningar. Som för en envis porträttmålare.

Jag tillbringar lång tid i obekanta hus och lägenheter – ibland hela dagar. Vi dricker te, provar nyinköpta koftor och diskuterar frisyrier eller matrecept. Tillsammans tittar vi på fotografier av barnbarnen. Men sedan . . . efter en viss tid – man vet aldrig hur länge det dröjer, eller varför det sker – kommer plötsligt det länge efterlängtade ögonblick då en människa överger den officiella versionen – som består av gips eller armerad betong, precis som alla våra andra monument – och återvänder till sig själv. In i sig själv. Till att börja med är det inte kriget hon minns, utan sin ungdom. En bit av sitt liv . . . Man måste fånga det ögonblicket. Det får inte gå förlorat! Men efter en lång dag fylld av ord och fakta finns ofta bara en enda fras kvar

i minnet (men vilken!): »Jag var så liten när jag åkte till fronten, så under kriget hade jag faktiskt vuxit.« Det är just den som jag väljer att spara i min anteckningsbok, fast jag har tiotals meter inspelade på band. Fyra fem kassetter . . .

Vad är det som hjälper mig? Jag har hjälp av att vi är vana vid att leva tillsammans. Att umgås. Vi är ett sällskapligt folk. Vi delar med oss av allt – såväl lycka som tårar. Vi har förmåga att lida och berätta om lidandet. Lidandet ger mening åt det tunga, kaotiska liv vi lever. För oss är smärtan en konst. Jag måste erkänna att kvinnorna gärna väljer den vägen . . .

* * *

Hur tar de emot mig?

De kallar mig »flicka lilla«, »min tös« och »kära barn«. Om jag tillhört deras egen generation hade de antagligen behandlat mig annorlunda. Lugnt och jämbördigt. Utan den glädje och häpnad som mötet mellan ungdom och ålderdom skänker. Det är en mycket viktig faktor – att de nu är gamla, och minns hur det var den gången, när de var unga. De minns efter ett helt liv – det har gått fyrtio år. Försiktigt öppnar de sin värld för mig, de försöker mildra: »Jag beklagar att jag var där . . . att jag såg det där . . . Efter kriget gifte jag mig. Jag gömde mig bakom min man. Jag gömde mig själv. Och mamma bad mig också: »Håll tyst! Säg ingenting! Berätta inte!« Jag gjorde min plikt mot fosterlandet, men jag är ledsen för att jag var där. För att jag fick uppleva det där . . . Men du är ju bara en ung flicka. Jag tycker synd om dig . . .« Ofta ser jag hur de sitter och lyssnar på sig själva. På ljudet av sin egen själ.

16 De undersöker den med hjälp av ord. Efter många långa år förstår en människa att det där var livet, och nu måste man förlika sig med det, och göra sig redo att ta avsked. Det vill man inte, för det känns förargligt att bara försvinna så där. Utan vidare. I förbifarten. När en människa blickar bakåt vill hon därför inte bara berätta om sitt eget liv, utan också försöka nå fram till själva tillvarons gåta. Hon vill försöka finna ett svar på sin egen fråga: »Varför hände detta mig?» Hon ser på allt med en blick som tar avsked och är lite sorgsen . . . Nästan som om hon redan befann sig på andra sidan . . . Det är inte längre lönt att luras eller låta sig bedras. Hon har redan insett att utan tanken på döden finns det ingen möjlighet att förstå vad som döljer sig i en människa. Dödens gåta överskuggar allt.

Kriget är en alltför intim upplevelse. Och lika ändlös som människolivet . . .

En gång var det en kvinna (hon hade varit stridsflygare) som vägrade att träffa mig. Hon förklarade på telefon: »Jag kan inte . . . Jag vill inte minnas. I tre år deltog jag i kriget . . . Och under tre år kände jag mig inte som en kvinna. Min organism blev som förstenad. Menstruationen upphörde, jag kände nästan inga kvinnliga begär. Men jag var vacker . . . När min blivande man friade till mig . . . då var vi redan i Berlin, vid riksdagshuset . . . Han sa: »Kriget är slut. Vi överlevde. Vi hade tur. Gift dig med mig!» Jag ville gråta. Skrika. Klippa till honom! Hur då gifta oss? Nu? Skulle vi gifta oss – mitt i allt det här? Bland svart sot och svarta tegelstenar . . . Titta på mig . . . se hur jag ser ut! Först får du göra en kvinna av mig: ge mig blommor, uppvakta mig, säg vackra ord! Jag längtar så efter det! Jag längtar så! Jag var nära att slå till honom . . . Jag ville

slå honom . . . Men hans ena kind var brännskadad, purpurröd, och jag såg att han hade förstått allt – därför den kinden rann det tårar. Över de ännu färska ärren . . . Och jag trodde inte mina egna ord, när jag sa: »Ja, jag ska gifta mig med dig.»

Men berätta kan jag inte. Jag orkar inte . . . Då skulle jag bli tvungen att genomleva alltsammans en gång till . . . «

Jag förstod henne. Men det blir ändå en sida, eller en halv sida, i boken jag skriver.

Texter, texter. Överallt finns det texter. I lägenheter och i hus på landet, på gatan och på tåget . . . Jag lyssnar . . . Allt mer förvandlas jag till ett enda stort öra, som hela tiden är vänt mot andra människor. Jag »läser« deras röster . . .

* * *

Människan är större än kriget . . .

Det hon minns är just det som gör henne större. De tillfällen när hon styrts av något som var starkare än historien. Jag måste ta ett bredare grepp – skriva sanningen om livet och döden i allmänhet, och inte bara sanningen om kriget. Ställa Dostojevskijs fråga: Hur mycket mänskligt finns det i en människa, och hur ska man kunna försvara den mänsklighet man har i sig? Det kan inte hjälpas att ondskan är förförisk. Den är mer omväxlande än godheten. Mer lockande. Ju mer jag fördjupar mig i krigets ändlösa värld, desto lättare fördunklas allt annat, och blir grått och vardagligt. Krigets värld är grandios och rovlysten. Nu förstår jag ensamheten hos de människor som återvänt därifrån – som från en annan planet, eller från dödsriket. De har en kunskap som andra inte har, och som man bara

18 kan tillägna sig där, sida vid sida med döden. När de med ord försöker förmedla något förnimmer de katastrofen. De förstummas. De vill berätta, och andra människor skulle vilja förstå, men ingen klarar av det.

De befinner sig alltid i en annan verklighet än jag som lyssnar på deras berättelser. De omges av en osynlig värld. Minst tre människor deltar i samtalet: den som nu berättar, den människa hon var då, vid tidpunkten för den händelse hon berättar om, och så jag. Mitt mål är först och främst att få fram sanningen om de åren. Och om de dagarna. Utan någon förfalskning av känslorna. Direkt efter kriget skulle dessa människor antagligen ha berättat ett helt annat krig än vad de gör nu, fler decennier efteråt. För nu har de lagt in hela sitt liv i minnena. Hela sig själva. Hur de levt under alla dessa år, vad de läst och sett, vem de har mött. Och slutligen också om de varit lyckliga eller olyckliga. Talar vi med varandra i enrum, eller finns det någon annan i närheten? Då är det viktigt vem det är. Är det familjen? Eller vänner – och i så fall: vilka? Frontkamrater är en sak, och alla andra en annan.

Dokument är levande varelser, de ändrar sig och vacklar tillsammans med oss, ur dem kan man oavlatligt få ut någonting. Ständigt något nytt, som är oundgängligt just nu. I denna minut. I böcker söker vi (oftast) det välbekanta – det som är litet och mänskligt, för det är i själva verket det som är mest intressant för oss och står oss närmast. Vad skulle jag till exempel allra helst vilja veta om livet i det antika Grekland . . . ? Och om Spartas historia . . . ? Jag skulle vilja läsa om hur människorna där pratade med varandra i hemmen. Jag skulle vilja veta vad de pratade om innan de gick ut för att kriga. Vilka ord de sade den sista dagen och

den sista natten innan de skildes från sina älskade. Hur man tog avsked av krigarna. Och hur man förberedde deras återkomst från kriget . . . Inte hjältarnas och fältherrarnas, utan de vanliga unga människens . . .

Historien genom de oansenliga vittnenas och deltagarnas berättelser. De osynligas. Det är vad som intresserar mig – det skulle jag vilja göra litteratur av. Men berättarna är inte bara vittnen – långt därifrån – de är också skådespelare och författare. Det är omöjligt att komma verkligheten alldeles nära. Mellan verkligheten och oss står våra känslor. Jag förstår att jag har att göra med olika versioner – var och en har sin egen version, och först när de blivit tillräckligt många och korsar varandra föds bilden av en tid och de människor som levde då. Men jag skulle inte vilja att man sa om min bok att dess hjältar är alltigenom verkliga. Och att den bara är historia. Inget annat än historia.

Jag skriver inte om kriget, utan om människan i kriget. Jag skriver inte krigets historia, utan känslornas historia. Jag är en själens historiker. Å ena sidan utforskar jag en konkret människa, som lever under en konkret tid och som har deltagit i konkreta tilldragelser, men å andra sidan måste jag urskilja den eviga människan i henne. Evighetens skälkning. Den som alltid finns i människan.

Folk säger till mig: »Minnen – det är ju varken historia eller litteratur. Det är bara nerskräpat liv, som inte ordnats upp av någon konstnärshand. Pratets råmaterial. Varje dag är full av sådant. Överallt ligger sådana där tegelstenar och skräpar. Men tegelstenar är väl ändå inget tempel?!« Jag har en annan uppfattning . . . Just där – i den varma mänskliga rösten, i det levande ekot av det förflutna – döljer sig den ursprungliga glädjen och blottas livets ofrånkomliga

20 tragik. Dess kaos och lidelse. Det enastående och det ouppnåeliga. Där har de ännu inte omarbetats. Grundtexterna.

Jag bygger tempel av våra känslor . . . Av våra önskningar och besvikelser. Av våra drömmar.

* * *

Ännu en gång, om samma sak . . . Jag är inte intresserad av händelserna i sig – det är känslöhändelserna jag vill åt. Låt oss kalla dem »händelsernas själ«. För mig består verkligheten av känslor.

Men hur är det med historien? Den finns på gatan . . . I folkhopen . . . Jag tror att var och en av oss bär på en liten bit av historien. Hos någon finns en halv sida, hos en annan två eller tre. Tillsammans skriver vi tidens bok. Var och en skriker ut sin sanning. Och jag måste uppfånga alltsammans, låta mig upplösas i det och bli ett med det. Men samtidigt måste jag förbli mig själv. Inte försvinna.

* * *

En morgon ringer telefonen: »Vi känner inte varandra . . . Men jag har kommit resande från Krim, jag ringer från järnvägsstationen. Är det långt härifrån hem till er? Jag vill berätta mitt krig . . .«

Jaså?!

Men jag och min lilla flicka hade tänkt gå till parken. Vi skulle åka karusell. Hur kan man förklara för en sexårig liten människa vad det är jag håller på med? Nyligen frågade hon mig: »Vad är krig för något?« Vad ska man svara . . . Jag vill släppa ut henne i den här världen som en kärleksfull

och ömsint människa. Jag lär henne att man inte ska plocka 21
en blomma i onödan, när man inte behöver den. Att det är synd att klämma ihjäl en nyckelpiga eller rycka vingen av en trollslända. Men hur ska man förklara kriget för ett barn? Och hur ska man förklara döden? Hur svarar man på frågan: »Varför dödar man varandra?« Min morfar blev dödad. Dessutom dödades elva avlägsna släktingar till oss – bland dem två små flickor. Det finns inte ens några fotografier kvar av dem. Allt brann upp – såväl hus som människor. Deras namn är allt som finns kvar. Efter kriget förklarade mina föräldrar det för mig på något sätt, men jag kan faktiskt inte förklara det för mitt barn. Jag finner inte orden. Hon kan absolut inte förstå vart de där människorna tog vägen – särskilt förvånad blir hon över de två små flickornas försvinnande. Hon frågar: »Men varför? De var ju små? De sköt inte . . .«

Man borde skriva en bok om kriget som gjorde en så äcklad att själva tanken på krig skulle framstå som motbjudande. Och vansinnig. Till och med generalerna skulle bli äcklade . . .

Mina manliga vänner blir (till skillnad från mina väninnor) alldeles häpna över en sådan »kvinnlig« logik. Och återigen får jag höra ett »manligt« argument: »Du har inte varit med i kriget.« Men kanske kan det också vara en fördel: jag har aldrig känt något behov av att hata. Jag ser på världen med normala ögon. Med en »okrigisk« blick . . .

Inom optiken finns begreppet »ljusstyrka« – det handlar om ett objektivs förmåga att sämre eller bättre fixera den uppfångade bilden. Man skulle kunna säga att det kvinnliga minnet av kriget är allra »ljusstarkast« när det gäller att återge starka känslor, och smärta. Jag skulle till

22 och med vilja säga att det »kvinnliga« kriget är kusligare än det »manliga«. Männerna gömmer sig bakom historien, bakom fakta – kriget engagerar dem som ett skeende byggt på en motsättning mellan olika idéer och intressen. Men kvinnor drivs av en känsla. De har förmåga att få syn på det som är fördolt för männen. Det är en annan värld. Med doft och färg. En värld av existensens exakta små detaljer: »de gav oss persedelsäckar, av dem sydde vi oss kjolar«; »jag gick in till mönstringskontoret genom en dörr, i klänning, och kom ut genom en annan dörr, i byxor och militärblus, flätan hade de klippt av, på huvudet fanns det bara kvar en liten hårtofs . . . «; »tyskarna hade avrättat hela byn innan de gav sig av . . . Vi kom till den platsen: tilltrampad gul sand, och ovanpå – en liten barnsko . . . « Åtskilliga gånger blev jag varnad (speciellt av manliga författare): »Kvinnorna fabulerar för dig. De hittar bara på.« Men kan man verkligen hitta på något sådant? Finns det någon man kan kopiera det från? Nej, sådana saker kan man bara kopiera från livet självt, för bara livet har en sådan fantasi.

Vad kvinnorna än talade om fanns det en tanke som ständigt var närvarande hos dem: att kriget »först och främst var ett mördande, och för det andra – ett tungt arbete«. Och dessutom var det »helt enkelt ett vanligt liv: vi sjöng, förälskade oss, rullade upp håret på papiljotter . . . «

Det som stod i centrum var alltid krigets outhärdlighet och att man inte ville dö. Men att behöva döda var ännu värre – för kvinnan ger ju liv. Hon skänker det. Längre bär hon det inuti sig, och sedan tar hon hand om det. Jag förstod att kvinnor har svårare för att döda . . .

* * *

23

Männen . . . De släpper ogärna in kvinnorna i sin värld, på sitt territorium . . .

På traktorfabriken i Minsk sökte jag efter en kvinna, hon hade varit prickskytt. Om henne hade man åtskilliga gånger skrivit i fronttidningarna. Hennes hemtelefonnummer fick jag av hennes väninnor i Moskva, men det var gammalt. Och efternamnet jag antecknat var hennes flicknamn. Jag gick till fabriken där hon arbetade, till personalavdelningen, och där fick jag höra av männen (fabrikschefen och personalchefen): »Finns det verkligen inte tillräckligt många män? Varför ska ni lyssna på dessa kvinnohistorier. Kvinnofantasier . . . «

Jag kom till en familj . . . Både mannen och hustrun hade deltagit i kriget. De hade träffats vid fronten, och där hade de gift sig:

»Vi firade vårt bröllop i skyttegravens. Inför en strid. Men jag sydde mig en vit klänning av en tysk fallskärm.« Han var kulspruteskytt och hon var »sambandskvinna«. Mannen skickade genast ut kvinnan i köket: »Du kan väl laga till något åt oss.« Tevattnet hade redan kokat upp, smörgåsarna var bredda och hon slog sig ner hos oss, men mannen fick henne genast på fötter igen: »Men var är jordgubbarna? Var är sylten vi hade med oss från landet?« Efter min enträgna vädjan lämnade han ovilligt ifrån sig sin plats med orden: »Berätta nu som jag har lärt dig! Utan tårar och en massa kvinnliga detaljer: hon ville vara vacker, förstår ni, så hon grät när de klippte av henne flätan.« Senare erkände hon viskande för mig: »Hela natten har han läst i *Andra världskrigets historia* med mig. Han var orolig

24 för mig. Och nu är han rädd att jag ska minnas fel. Att jag inte ska berätta på det rätta sättet.«

Så var det åtskilliga gånger, i åtskilliga hem.

Visst gråter de ofta. Och skriker. När jag har gått tar de hjärtmedicin. Eller kallar på ambulans. Men ändå ber de: »Du kan väl komma! Du måste komma! Vi har tigit så länge. I fyrtio år har vi tigit . . . «

Jag förstår att gråt och skrik inte kan bearbetas, för då skulle det viktigaste inte bli gråten och skriken, utan bearbetningen. I stället för liv skulle det bara bli litteratur kvar. Sådant är materialet, och temperaturen på detta material. Det svämmar ständigt över. Människan blir som synligast och avslöjar sig som mest i kriget och, kanske, i kärleken. Ända ner i avgrundsdjupen och in under huden. Ansikte mot ansikte med döden bleknar alla idéer och en ofattbar evighet öppnar sig. Det brukar folk inte vara beredda på. Trots att detta har hänt dem, trots att de upplevt detta. Flera gånger har jag fått tillbaka en text som jag skickat till genomläsning, med kommentaren: »Det är ingen idé att ta upp struntsaker . . . Skriv om vår stora seger . . . « Men »struntsaker« – det är det som är det viktiga för mig: livets värme och klarhet. En kvarlämnad tofs, i stället för flätor; varma kastruller med gröt och soppa, men ingen som kom för att äta – för av hundra människor återvände bara sju från striden; eller berättelsen om hur det var omöjligt att gå till saluhallen efter kriget – på grund av allt det röda i köttdiskarna . . . Inte ens rött bomullstyg stod man ut med att se . . . »Ack ja, snälla nån, det har redan gått fyrtio år, men hemma hos mig finner du ingenting som är rött. Sedan kriget hatar jag den röda färgen!«

* * *

25

Jag avlyssnar smärtan . . . Smärtan, som ett bevis på ett förflutet liv. Några andra bevis finns inte, några andra bevis litar jag inte på. Åtskilliga gånger har orden lett oss bort från sanningen.

Jag tänker på lidandet som den högsta formen av information, eftersom det står i direkt förbindelse med en hemlighet. Med livets hemlighet. Hela den ryska litteraturen handlar om detta. Där finns mer skrivet om lidandet än om kärleken.

För mig berättar man också mer om det . . .

* * *

Vad är det för människor – är de ryska, eller är de sovjetiska? De kan vara båda delarna: de var sovjetiska, men dessutom ryssar, eller vitryssar, ukrainare, tadjiker . . .

För visst har hon ändå funnits – sovjetmänniskan. Sådana människor tror jag aldrig mer att det kommer att finnas, och det har de redan själva insett. Till och med vi, deras barn, är annorlunda. För att inte tala om barnbarnen . . .

Men jag älskar dem. Jag beundrar dem. De hade Stalin och Gulag, men de hade också Segern. Och det vet de.

Nyligen fick jag ett brev:

»Min dotter älskar mig väldigt mycket – för henne är jag en hjältinna. Om hon läste er bok skulle hon bli oerhört besviken. Smuts, löss, massor av blod – alltsammans är sant. Det förnekar jag inte. Men kan sådana minnen föda några ädla känslor? Kan de sporra någon till hjältedåd . . . «

Ännu en gång insåg jag att vårt minne absolut inte är

26 något idealiskt verktyg. Det är inte bara godtyckligt och nyckfullt, utan går dessutom i tidens ledband, som en hund. De är förälskade i det som hände dem – för det var inte bara kriget, utan också deras ungdom.

* * *

Jag lyssnar när de talar ... Jag lyssnar när de tiger ...

Allt hos dem – såväl orden som tigandet – blir text för mig:

– Det här berättar jag bara för dig, det lämpar sig inte för publicering ... De som var lite äldre ... de satt tankfulla på tåget ... sorgsna. Jag minns hur en major en natt, när alla andra sov, började tala med mig, om Stalin. Han hade druckit sig ordentligt full och blivit djärv, han erkände att hans far suttit i läger i tio år, utan rätt att brevväxla med sina närmaste. De visste inte om han levde eller ej. Denne major yttrade de förskräckande orden: »Jag vill försvara fosterlandet, men jag vill inte försvara den som förrått revolutionen – och det är Stalin.« Jag hade aldrig hört något liknande ... Jag blev rädd ... Tack och lov var han borta på morgonen. Antagligen hade han gått av tåget ...

Det här får du inte berätta för någon ... Jag vill anförtro dig en sak ... Jag hade en väninna som hette Oksana, hon var från Ukraina. Av henne fick jag för första gången höra talas om hungersnöden i Ukraina. Om den stora svältkatastrofen. I deras by hade hälften av alla människor dött. Alla hennes småbröder och hennes pappa och mamma hade dött, men hon själv hade klarat sig, genom att hon i kolchoSENS stall om nätterna stal hästspillning, som hon åt upp. Ingen annan kunde äta den, men hon gjorde det: »När den

är varm klarar man inte av att stoppa den i munnen, men när den är kall går det. Bäst är det när den är frusen, den luktar hö.« Jag sade: »Oksana, kamrat Stalin kämpar ... Han förintar sabotörerna, men de är många.« »Nej«, svarade hon, »du är korkad. Min pappa var lärare i historia, och han sa till mig: En dag kommer kamrat Stalin att ställas till svars för alla sina förbrytelser ...«

Jag ville gå till politiska officeren ... och berätta allt ... För tänk om Oksana var en fiende? En spion? Hon stupade efter två dagars strider ... Hon hade inga släktingar kvar, så det fanns ingen att skicka meddelandet om att hon hade stupat till ...

Detta är ett tema de sällan berör, och alltid med största försiktighet. Alltid förläget. De är fortfarande paralyserade, inte bara av den stalinistiska hypnosen och skräcken, utan också av sin egen tidigare övertygelse. Av dess ännu inte utbrunna låga. Om jag ställer direkta frågor svarar de mig: »Kanske kommer våra barnbarn att få veta hela sanningen.«

Men när kommer de själva att börja tala? Om tio eller tjugo år?! För att kunna göra det måste de upphöra att älska mycket i sina liv ...

* * *

Manuskriptet har legat länge på bordet ...

I två år har jag fått refuseringsbrev från förlagen. Tidskrifterna tiger. I refuseringsbrevens återkommer ständigt samma kritik: »Kriget blir för kusligt. För mycket skräck. För mycket naturalism. Där finns ingenting om kommu-

nistpartiets ledande och styrande roll . . . « Kort sagt: detta är inte det rätta kriget . . . Men vilket är då det rätta kriget? Är det ett med generaler och en vis generalissimus? Ett krig utan blod och löss? Med hjältar och hjältedåd? Men jag har ett minne från min barndom: jag går med mormor längs kanten av ett stort fält, och hon berättar: »Efter kriget dröjde det länge innan det här fältet gav någon skörd. Tyskarna retirerade . . . Och här stod ett slag, i två dagar slogs de . . . De döda låg i långa rader, sida vid sida, som järnvägssyllar. Tyskarna och de våra. När det regnat var alla deras ansikten liksom förgråtna. I en månad höll vi på med att begrava dem, hela byn hjälptes åt. «

Hur skulle jag kunna glömma det fältet?

Jag spelar inte bara in . . . Jag söker rätt på människo-själen, och följer den dit där lidandet gör en stor människa av den lilla människan. För mig är hon inte ett stumt historiens proletariat som inte lämnat några spår – jag har upptäckt hennes själ. Jag lyssnar på hennes språk. Hennes text. Men varför har jag hamnat i konflikt med makthavarna? Nu har jag förstått det: en stor idé kräver små människor – den har ingen nytta av att de blir stora. För det är onödigt och obekvämt. De blir för arbetskrävande att hantera. Men jag söker efter dem . . . Jag söker efter små människor som är stora. De är förödmjukade, förtryckta och kränkta. De genomlevde Stalintidens läger och förräderi, men segrade ändå. De genomförde ett underverk.

Ingen kan ta ifrån dem deras seger . . .

Sjutton år senare

2002–04

Jag läser min gamla dagbok . . .

Jag försöker minnas den människa jag var när jag skrev boken. Den människan finns inte längre, och inte ens det land som vi levde i då finns kvar. Men det var det landet som de försvarade, och i vars namn de dog 1941–45. Runt omkring oss är allting redan annorlunda: ett nytt årtusende, nya krig, nya idéer, nya vapen och en rysk (eller, för att vara mer exakt: en rysk-sovjetisk) människa som förändrats på ett fullständigt oväntat sätt.

Gorbatsjov inledde sin perestrojka . . . I samma veva blev min bok publicerad. Den fick en häpnadsväckande upplaga – två miljoner exemplar. Det var en tid när det skedde många fantastiska saker – återigen rusade vi fram mot ett okänt mål. Återigen på väg mot framtiden. Vi visste ännu inte – eller hade vi kanske glömt? – att revolutionen alltid är en illusion, speciellt i vår historia. Efter striden kommer plundrarna. Det skulle hända senare, men nu började jag få dussintals brev dagligen, mina mappar svällde. Folk började vilja tala . . . berätta klart . . . uttala sig . . . Man blev både friare och uppriktigare. Jag blev övertygad om att jag nu var dömd till att för evigt skriva vidare på mina tidigare böcker. Inte skriva om, utan just skriva vidare. Man sätter en punkt, och plötsligt har den förvandlats till tre punkter . . .

* * *

Jag tänker att i dag skulle jag antagligen ha ställt andra frågor och fått höra andra svar. Och jag skulle ha skrivit en

30 annan bok – inte en helt annorlunda, men ändå en annan. Dokumenten (de som jag har att göra med) är levande vittnesbörd – de stelnar aldrig som frusen lera. De förstummas inte. De rör sig tillsammans med oss. Vad skulle jag ha frågat mer om nu? Vad skulle jag ha velat tillägga? Jag skulle ha varit mycket intresserad av . . . jag söker efter ordet . . . den biologiska människan, och inte bara tidens och idéns människa. Jag skulle ha försökt att blicka djupare ner i den mänskliga naturen – ner i mörkret, i det undermedvetna.

Jag skulle ha skrivit om hur jag kom till en kvinna som varit partisan . . . En bastant, men ännu vacker kvinna – och hon berättade för mig om hur hennes grupp (hon, som var ledare, och två unga pojkar) var ute på spaning och av en tillfällighet lyckades tillfångata fyra tyskar. Längre irrade de omkring i skogen tillsammans med dem. Men framåt kvällen den tredje dagen blev de inringade. Det stod klart att med fångarna skulle de aldrig kunna bryta sig ut – det var omöjligt. Så de bestämde sig för att de måste döda dem. Pojkarna skulle inte ha klarat av att göra det: de hade redan vandrat omkring tillsammans i skogen i tre dagar. Om man i tre dagar befinner sig intill en annan människa så vänjer man sig vid henne, även om hon är en främling; man kommer henne allt närmare, och man vet redan hur hon äter, hur hon sover, hurdana ögon hon har och hurdana händer. Nej, pojkarna skulle aldrig klara av att döda dem. Det förstod hon. Alltså var det hon som skulle bli tvungen att göra det. Hon låtsades att hon skulle gå och hämta vatten tillsammans med en av tyskarna, och så sköt hon honom bakifrån. I nacken. En annan tog hon med för att samla ris . . . Jag blev skakad över hur lugnt hon berättade om detta.

De som deltagit i kriget påstår att en civil människa förvandlas till militär på tre dagar. Varför behövs det bara tre dagar? Eller är det ännu en myt? Antagligen. En människa som är med i kriget lär vara betydligt mer oberäknelig och obegriplig än så.

I alla brev kunde jag läsa: »Jag berättade inte allt för er den gången, eftersom det var en annan tid. Vi hade vant oss vid att tiga om mycket . . . « ; »Jag anförtror inte allt. Tills nyligen var det skamligt att tala om det där . . . « , »Jag har fått veta läkarnas dom: jag har en obotlig sjukdom . . . Nu vill jag berätta hela sanningen . . . «

Och nyligen kom det här brevet: »För oss gamlingar är det svårt att leva . . . Men det är inte de förnedrande små pensionerna som sårar oss mest. Det värsta är att vi drivits ut ur ett storslaget förflutet och hamnat i en outhärdligt liten nutid. Det är inte längre någon som ber oss komma och framträda i skolor eller på museer, vi behövs inte längre. Vi existerar inte längre, trots att vi fortfarande lever. Det är hemskt att överleva sin egen tid . . . «

Jag älskar dem, precis som förut. Jag älskar inte deras tid, men jag älskar dem.

* * *

Allt kan bli litteratur . . .

Det som plötsligt intresserade mig allra mest i mitt arkiv var en anteckningsbok där jag hade skrivit ner de episoder som censuren hade strukit. Och dessutom mina samtal med censorn. Där fann jag också sidor som jag själv hade tagit bort. Min självcensur, det jag själv hade förbjud. Och min förklaring till varför jag hade tagit bort det.

32 Mycket av såväl det ena som det andra har redan satts in i boken igen, men här kommer några sidor som jag vill återge separat – nu är de också ett dokument. Min väg . . .

Ur det som censuren strök

»Nuförtiden brukar jag vakna om nätterna . . . Det är som om . . . som om någon grät intill mig . . . Jag befinner mig i kriget . . .

Vi drar oss tillbaka . . . Utanför Smolensk kommer en kvinna och ger mig en klänning, jag hinner klä om. Jag går där ensam . . . ensam bland männen . . . Förut hade jag byxor, men nu går jag där i en sommarklänning. Plötsligt får jag min månatliga . . . de där kvinnliga besvären . . . Det började i förtid, antagligen på grund av oro. Av allt jag utstått, för att jag slitit ont. Vart kunde man ta vägen? Under buskar, i diken och på stubbar i skogen sov folk. Vi var så många att platserna i skogen inte räckte till. Där gick vi, förvirrade och bedragna – det fanns inte längre någon vi litade på . . . Var fanns vårt luftvärn? Vart hade våra stridsvagnar tagit vägen? Allt som dundrade och flög eller kröp fram var tyskt.

Så stod det till med mig när jag hamnade i fångenskap . . . Den sista dagen innan jag blev tillfångatagen hade jag dessutom brutit båda mina ben . . . Jag låg där i mitt eget piss . . . Jag vet inte med hjälp av vilka krafter jag lyckades krypa därifrån på natten. Jag kröp iväg till partisanerna . . .

Jag tycker synd om dem som kommer att läsa den här boken, och om dem som inte kommer att läsa den . . . «

33 »Det var en natt när jag hade jouren . . . Jag gick in i salen med de svårast skadade. Där låg en kapten . . . Läkarna hade förvarnat mig innan jag gick på mitt pass och sagt att han skulle dö den natten, han skulle inte överleva till morgonen, och jag frågade honom: »Hur står det till? Finns det något jag kan göra för dig?» Jag kommer aldrig att glömma det . . . Han log plötsligt – ett ljusst leende spreds över hans plågade ansikte: »Knäpp upp rocken . . . Visa mig bröstet . . . Det var så länge sen jag såg en kvinna . . . « Jag skämdes, men jag kom väl på något att svara. Sen gick jag. Jag återvände en timme senare.

Han låg död. Med det där leendet i ansiktet . . . «

»Utanför Kertj . . . En natt gick vi under beskjutning ombord på en pråm. Det började brinna i fören . . . Och elden . . . elden kröp fram över däckets . . . Ammunitionen exploderade . . . En mäktig explosion! Explosionen hade en sådan kraft att pråmen kantrade åt höger sida och började sjunka. Men stranden var redan nära, vi förstod att stranden var någonstans i närheten, och soldaterna kastade sig i vattnet. Från stranden smällde granatkastare . . . Skrik, stönanden, svordomar . . . Jag simmade bra, jag ville åtminstone rädda någon enda . . . Åtminstone en av de sårade . . . Detta var ju vatten, och inte jord – människor dog genast. Vatten . . . Jag hörde att någon intill mig dök upp ur vattnet, och försvann ner igen. Upp till ytan, och så ner under vattnet. Jag inväntade ett lägligt ögonblick och fick tag i honom . . . Något kallt och halt . . . Jag bestämde mig för att det var en sårad, och att hans kläder slitits bort av explosionen. Eftersom jag själv var naken . . . Jag hade bara underkläderna på mig . . . Det var kolmörkt. Man såg inte

34 handen framför sig. Runt omkring hördes: ›Åååh! Ajajaj!‹ Och svordomar . . . På något vis tog jag mig in till stranden med honom . . . På himlen exploderade i samma ögonblick en raket, och jag såg att jag släpat med mig en stor, sårad fisk. Det var en rejäl fisk – lika stor som en människa. En belugastör . . . Den var döende . . . Jag föll ner bredvid den och svor och förbannade. Jag grät av ilska . . . och över att alla fick lida . . . «

»Vi var inringade och försökte komma igenom . . . Men vart man än sprang så var där tyskar överallt. Vi bestämde oss för att nästa morgon slå oss ut. Om vi ändå skulle dö var det bäst att det skedde på ett värdigt sätt. I strid. Hos oss fanns tre flickor. Den natten kom de till alla som kunde . . . Naturligtvis var det inte alla som hade förmågan. Nerverna – ni fattar . . . i den situationen . . . Alla gjorde sig redo att dö . . .

På morgonen lyckades några enstaka bryta sig ut . . . Vi var få . . . kanske sju stycken, och allt som allt hade vi varit femtio. Tyskarna sköt mot oss med kulsprutor . . . Jag minns de där flickorna med tacksamhet. Jag kunde inte finna någon av dem bland de överlevande den morgonen . . . Jag har aldrig mött . . . «

Ur ett samtal med censorn

– Vem skulle ställa upp på att kriga efter sådana böcker? Er primitiva naturalism är en skymf mot kvinnan. Och mot de kvinnliga hjältarna. Ni detroniserar dem. Förvandlar dem till vanliga kvinnor. Till hondjur. Men för oss är de heliga.

– Vår hjältedyrkan är steril – den tar avstånd både från fysiologin och från biologin. Den är inte trovärdig. För det var inte bara själen som utsattes för provningar, utan också kroppen. Det materiella höljet.

– Var har ni fått de där tankarna ifrån? Det är främmande tankar. Osovjetiska. Ni hånar dem som ligger i massgravarna. Ni har förläst er på Remarque . . . Remarques idéer passar inte här hos oss. Den sovjetiska kvinnan är inget djur . . .

* * *

»Någon hade förrått oss . . . Tyskarna hade fått veta var partisangruppens läger fanns. De omringade skogen och alla tillfarter till den. Vi gömde oss i de vildvuxna snåren och räddades av ett kärr, dit angriparna inte kunde ta sig. Ett gungfly, som kunde uppsluka såväl materiel som människor. Under flera veckor fick vi då och då stå med vatten ända upp till halsen. Bland oss fanns en radiotelegrafist, som nyligen hade fött barn. Barnet var hungrigt . . . Det ville ha bröstet . . . Men mamman var också utsvulten, så hon hade ingen mjölk och barnet grät. Tyskarna var alldeles nära . . . med hundar . . . Om hundarna hörde något skulle vi alla dö. I vår grupp var vi ungefär trettio personer . . . Förstår ni?

Vi fattade ett beslut.

Ingen vågade föra fram befälhavarens order, men modern förstod ändå. Hon sänkte ner knytet med barnet i vattnet och höll det där en lång stund . . . Barnet skrek inte längre . . . Det blev alldeles tyst . . . Men vi förmådde inte lyfta blicken. Varken mot modern eller mot varandra . . . «

36 »När vi tagit fångar tog vi med dem till förbandet . . . Vi brukade inte skjuta dem – det var en alltför lindrig död. Vi stack ihjäl dem, som svin – med laddstakarna – och skar dem i bitar. Jag gick dit för att titta på . . . Jag såg fram emot det! Jag väntade länge på det ögonblick då deras ögon skulle börja brista av smärtan . . . Pupillerna . . .

Hur skulle ni kunna fatta det här?! De hade bränt min mamma och mina småsysstrar på bål mitt i byn . . . «

»Jag kan varken minnas några katter eller hundar från kriget – jag minns bara råttor. Stora . . . med gulsvarta ögon . . . De var oräkneligt många. När jag tillfrisknat efter att ha varit sårad skickade de tillbaka mig från sjukhuset till mitt förband. Förbandet befann sig i skyttegravarna utanför Stalingrad. Befälhavaren beordrade: »För henne till flickornas koja!« Jag steg in i jordkojan och det första som förvånade mig var att där inte fanns några saker alls. Tomma bäddar av granris – det var allt. De varnade mig inte . . . Jag lämnade min ryggsäck i jordkojan och gick ut, och när jag en halvtimme senare kom tillbaka kunde jag inte hitta min ryggsäck. Alla mina saker var spårlöst försvunna – inte ens kammen eller blyertspennan syntes till. Det visade sig att råttorna på ett ögonblick hade ätit upp allt . . .

Och nästa morgon visade de mig de svårt sårades gnagda händer.

Inte ens på den värsta krigsfilm har jag sett hur råttorna inför en artilleribeskjutning lämnar en stad. Det var inte i Stalingrad . . . Det var när vi hade kommit till Vjazma . . . En morgon sprang horder av råttor genom staden och försvann ut på fälten. De kände vittringen av död. De var tusentals . . . Svarta, gråa . . . Folk betraktade med fasa

denna illavarslande syn och tryckte sig mot husväggarna. Och exakt i det ögonblick då råttorna försvann ur vår åsyn inleddes beskjutningen. Flygplan attackerade. Av hus och källare blev det bara grus kvar . . . «

»Utanför Stalingrad fanns det så många döda att hästarna inte längre var rädda för dem. Vanligtvis är de rädda. En häst brukar aldrig trampa på en död människa. Våra egna döda hade vi samlat ihop, men tyskarna låg och skräpade överallt. Ihjälfrusna . . . stela . . . Jag var chaufför, jag körde lådor med ammunition, och jag hörde hur deras skallar krasade under hjulen . . . Och benkotorna . . . Och jag var lycklig . . . «

Ur samtalet med censorn

– Visst, segern var inte lättköpt för oss. Men ni borde söka de hjältemodiga föredömena. Det fanns hundratals sådana – men ni visar bara krigets smuts. Dess lortiga byk. Hos er framstår vår fred som hemsk . . . Vad är ni egentligen ute efter?

– Sanningen.

– Och ni tror att sanningen är något som man finner i vardagslivet? Att den är något man snubblar över på gatan? För er är den så låg. Så jordisk. Men ni har fel! Sanningen är det vi drömmer om. Den handlar om hurdana vi skulle vilja vara!

* * *

38 »Vi ryckte fram ... De första tyska byarna ... Vi var unga. Starka. Fyra år utan kvinnor. I källarna fanns det vin. Och tilltugg. Vi fångade in tyska flickor och ... Tio män våldtog en enda ... Det fanns inte tillräckligt många kvinnor – befolkningen hade flytt, av rädsla för sovjetarmén – så vi tog sådana som var unga. Småflickor ... tolv- till trettonåringar ... Om hon grät slog vi henne, och tryckte in någonting i munnen på henne. Hon plågades, men vi tyckte det var roligt. Nu kan jag inte fatta hur jag kunde ... En pojke från en bildad familj ... Men jag var med ...

Det enda som vi var rädda för var att våra egna flickor skulle få reda på det. Våra sjuksköterskor. Inför dem skämdes man ... «

»Vi blev inringade ... Irrade omkring genom skogar och kärr. Vi åt löv, vi åt barken från träden. Och några slags rötter. Vi var fem stycken, en var bara en ung pojke, som nyss blivit inkallad. På natten viskade min granne till mig: »Pojken är halvdöd, han kommer ändå inte att överleva. Du fattar ... « »Vad snackar du om?« »Människokött går att äta. En lägerfånge berättade det för mig ... De flydde från lägret, genom de sibiriska skogarna. De hade sett till att ta med sig en pojke ... På det viset klarade de sig ... «

Vi orkade inte slå ihjäl honom. Nästa dag mötte vi en partisan ... «

»En dag kom partisanerna inridande i byn. De ledde ut byäldsten och hans son. De slog dem i huvudet med järnstänger, tills de föll omkull. Och när de låg på marken fortsatte de att slå. Jag satt i fönstret ... Jag såg allt ... Bland partisanerna var min storebror ... När han kom in i vårt

hus och ville omfamna mig: »Kära syster!« – då började jag skrika: »Rör mig inte! Rör mig inte! Du är en mördare!« Och sedan blev jag stum. På en hel månad talade jag inte.

Min bror stupade ... Men vad skulle ha hänt om han överlevt? Och om han hade kommit hem ... «

»På morgonen brände deltagarna i straffexpeditionen ner vår by ... De enda som klarade sig var de som flytt till skogs. Vi hade flytt hals över huvud, tomhänta – vi hade inte ens fått med oss bröd. Och vi hade varken ägg eller späck. På natten slog vår grannkvinna, tant Nastia, sin lilla dotter Julia, eftersom hon grät hela tiden. Tant Nastia hade fem barn med sig. Julia, min väninna, var den svagaste. Hon var alltid sjuk ... Och så var där fyra pojkar, som alla var små, och de bad också om mat. Och tant Nastia blev galen: »Åååh ... åååh ... « Men på natten hörde jag ... hur Julia bad: »Mamma, dränk mig inte! Snälla ... Jag lovar att aldrig mer be dig om något att äta. Jag lovar ... «

Nästa morgon var Julia borta ... Ingen kunde hitta henne ...

Tant Nastia ... När vi återvände låg byn i aska ... Den hade bränts ner ... Tant Nastia hängde sig i det svarta äppelträdet i sin trädgård. Och barnen stod intill, och bad om något att äta ... «

Ur samtalet med censorn

– Det är lögn! Det är förtal av våra soldater, som befriade halva Europa. Och av våra partisaner. Av våra folkhjältar. Vi har ingen nytta av er lilla historia – vad vi behöver är

- 40 den stora historien. Segerns historia. Ni älskar ingen! Ni älskar inte våra stora idéer – Marx och Lenins idéer.
– Nej, jag älskar inte de stora idéerna. Jag älskar den lilla människan ...

Ur det som jag själv strök

»Vi var omringade ... Politruken Lunin var med oss ... Han läste upp en order om att sovjetiska soldater inte skulle ge sig åt fienden. Kamrat Stalin hade själv sagt att den som lät sig tillfångatas var en förrädare. Grabbarna tog fram sina pistoler ... Då beordrade politruken: »Gör det inte! Fortsätt att leva, pojkar – ni är unga!« Men själv sköt han sig ...

När vi återvänt. Vi höll på att gå till anfall igen ... Jag minns en liten pojke. Han kom utspringande till oss från underjorden, ur något slags källare, och skrek: »Döda min mamma ... Döda henne! Hon älskade en tysk ...« Hans ögon var runda av skräck. Efter honom sprang en svart gumma. Alldeles svartklädd. Hon korsade sig medan hon sprang: »Lyssna inte på barnet! Barnet har förlorat förståndet ...«

»Jag blev kallad till skolan ... Lärarinnan, som återvänt från evakueringen, sa till mig:

- Jag vill flytta er son till en annan klass. I min klass går bara de allra bästa eleverna.
- Men min son har femma i allt.
- Det spelar ingen roll. Pojken har levt under tyskarna.
- Ja, vi har haft det svårt.

- 41
- Det är inte det jag talar om. Alla som levt på ockuperat område ... De betraktas som opålitliga. Så ni är också ...
 - Vadå? Jag förstår inte ...
 - Vi är inte säkra på att han utvecklas som han ska. Han stammar ju ...
 - Jag vet. Det beror på att han blivit skrämmd. Han blev misshandlad av en tysk officer som bodde i vår lägenhet.
 - Där ser ni ... Ni erkänner själv ... Ni levde sida vid sida med fienden ...
 - Men vem var det som släppte fram denna fiende ända till Moskva? Vem övergav oss här med våra barn? Jag blev alldeles hysterisk ...
 - I två dagar var jag rädd för att lärarinnan skulle ange mig. Men hon lät min son stanna kvar i klassen ... «

»På dagarna var vi rädda för tyskarna och deras medlöpare, och på nätterna var vi rädda för partisanerna. Partisanerna kom och tog min sista ko, katten var det enda som vi fick ha kvar. Partisanerna var hungriga och argsinta. De ledde iväg min ko, men jag följde efter dem ... Jag gick nästan tio kilometer. Jag bönade och bad att de skulle lämna tillbaka den. Tre barn väntade där hemma i stugan ...

När det är krig får du söka förgäves efter goda människor.

Folk gav sig på sina egna. Kulakernas barn hade återvänt från förvisningen. Deras föräldrar hade dött, så nu hade de bestämt sig för att tjäna de tyska makthavarna. De hämnades. En sköt vår granne – den gamle läraren i stugan här intill. Läraren var en brinnande kommunist och hade en gång i tiden angett hans far – och avkulakiserat honom.

Först upplöste tyskarna kolchoserna och delade ut jor-

42 den till folk. Folk andades ut efter Stalin. Vi betalade vår jordränta . . . Vi var noga med det . . . Men sedan började de bränna oss. Oss och våra hus. Boskapen jagade de iväg, men människorna brände de.

Oj, flicka lilla, jag är rädd för ord. Ord är hemska . . . Det var godheten som räddade mig – jag ville ingen något ont. Jag tyckte synd om alla . . . «

»Jag gick med armén ända till Berlin . . .

Jag återvände till min hemby med två förtjänstordnar och flera medaljer. Jag var där i tre dagar, men den fjärde dagen väckte mamma mig och sa: »Flicka lilla, jag har packat ett knyte åt dig. Ge dig iväg . . . Ge dig iväg . . . Du har två yngre systrar att tänka på. Vem kommer att vilja gifta sig med dem? Alla vet ju att du var vid fronten i fyra år, tillsammans med män . . . «

Lämna mig i fred! Gör som alla andra: Skriv om mina ordnar och medaljer . . . «

»I kriget är det som det är. Du ska inte tro att det är som på teatern . . .

På en äng hade förbandet fått ställa upp sig, vi stod i en ring. Och i mitten stod Misja K. och Kolja M. – två av våra grabbar. Misja var en djärv spanare, och spelade dragspel. Och ingen kunde sjunga bättre än Kolja . . .

Det tog en lång stund att läsa upp domen: i en by hade de tilltvingat sig två flaskor hembränt, och på natten . . . två flickor . . . Och i en annan by . . . hos en bondkvinna . . . hade de tagit en kappa och en symaskin, som de genast bytte mot vodka . . . Hos grannarna . . .

De dömdes till arkebusering.

Vem skulle skjuta? Förbandet teg . . . Vem? Ingen sa något. Befälhavaren verkställde själv domen . . . «

43

»Jag var kulspruteskytt. Jag dödade så många . . .

Efter kriget var jag länge rädd för att föda. När jag lugnat ner mig skaffade jag barn. Det dröjde sju år . . .

Men jag har fortfarande inte förlåtit någonting. Och jag tänker inte förlåta . . . Jag gladde mig när jag såg tillfångatagna tyskar. Jag gladde mig åt att de såg ömkliga ut: på fötterna hade de fotlappar i stället för stövlar, och på huvudet hade de också fotlappar . . . När de fördes genom byn bad de: »Mor lilla, ge mig bröd . . . bröd . . . « Jag häpnade över att bönderna kom ut ur sina stugor och gav dem en bit bröd, eller en potatis. Småpojkar sprang efter leden av fångar och kastade sten . . . Men kvinnorna grät . . .

Det känns som om jag levt två liv: ett manligt och ett kvinnligt . . . «

»Efter kriget . . .

Efter kriget var ett människoliv ingenting värt. Jag ska ge ett exempel . . . Jag satt på bussen, på väg hem från jobbet, och plötsligt började någon skrika: »Ta fast tjuven! Ta fast tjuven! Min väska . . . « Bussen stannade . . . Det blev genast trängsel. En ung officer förde ut en liten pojke på gatan, lade hans arm över sitt knä och – pang! Så hade han brutit av den. Han hoppade upp på bussen igen . . . Och så for vi . . . Ingen försökte försvara pojken, eller kalla på polis. Och ingen kallade på läkare. Men officeren hade hela bröstet fullt av militära utmärkelser . . . Jag skulle just stiga av vid min hållplats – då hoppade han av och räckte mig handen: »Varsågod, min unga dam . . . « Han var så galant . . .

44 Ack ja, det hörde också till kriget . . . Alla var militärer . . . «

»Röda armén hade kommit . . .

Vi fick tillstånd att gräva upp gravarna på den plats där folk härifrån blivit skjutna. Enligt vår sed måste man vara vitklädd – i vit klänning eller vit skjorta. Folk kom gående från byarna helt vitklädda, med vita lakan . . . och vita, broderade handdukar.

Vi grävde . . . Den som fann något den kände igen tog upp det. Någon kom körande med en arm i en skottkärra, en annan hade ett huvud på sin kärra . . . En människa förblir inte hel så länge när hon ligger i jorden, så alla hade blandats ihop med varandra. Och med jorden . . .

Jag kunde inte hitta min syster, men jag fick för mig att en klänningsbit var hennes, för det var något välbekant med den . . . Morfar tyckte också att vi skulle ta den, så att vi hade något att begrava. Den där lilla klänningsbiten lade vi alltså i en grav . . .

När det gällde far fick vi ett papper om att han var »spårlost försvunnen«. Andra fick något för dem som stupat, men när jag och mamma kom till bysovjeten skrämde de oss: »Ni är inte berättigade till någon hjälp. För det kan mycket väl hända att han lever i högönsklig välmåga med en tysk *Frau*. Då är han en folkets fiende.«

Jag började söka efter far under Chrusjtjovtiden. Det tog fyrtio år. När Gorbatsjov kommit till makten fick vi svar: »Han finns inte med på någon lista över stupade . . . « Men en av hans regementskamrater hörde av sig och jag fick veta att far dött en hjältedöd. Utanför Mogiljov hade han kastat sig framför en stridsvagn med en granat i handen . . .

Det är synd att min mamma hann dö innan vi fick veta det. Hon dog, stämplad som hustru till en folkets fiende. Till en förrädare. Och hon var inte den enda som hade det så. Hon fick aldrig uppleva . . . Jag tog med mig brevet till hennes grav. Och läste upp det . . . «

»Många av oss trodde . . .

Vi trodde att efter kriget skulle allt förändras . . . Stalin skulle börja lita på sitt eget folk. Men innan kriget ännu tagit slut for redan tågen mot Magadan. Tågen med segrare . . . Man arresterade dem som varit i fångenskap och överlevt de tyska lägren och dem som tyskarna fört bort till tvångsarbete – alla som sett Europa och kunde berätta om hur folk levde där, utan kommunister. Och om hur husen och vägarna såg ut. Och om att det inte fanns några kolchoser där . . .

Efter segern tystnade alla. Man teg och var rädd, precis som före kriget . . . «

»Vi försvinner . . .

Men vem kommer efter oss? Jag är lärarinna i historia . . . Jag kan minnas att läroboken i historia skrivits om tre gånger. Jag har undervisat efter tre olika läroböcker . . .

Vad kommer att bli kvar efter oss? Fråga oss medan vi lever. Hitta inte på i efterhand hurdana vi var. Fråga . . .

Ni skulle bara veta hur svårt det är att döda en människa. Jag arbetade underjordiskt. Efter ett halvår fick jag en uppgift – jag skulle ta jobb som servitris i en officersmatsal . . . Jag var ung och vacker . . . Jag fick jobbet. Men när jag sedan skulle strö gift i soppkitteln och samma dag ge mig iväg till partisanerna . . . då hade jag redan vant mig

46 vid dem – de var fiender, men man träffade ju dem varje dag, och de sa ›*Danke schön ... Danke schön ...*‹ till mig. Det var svårt ... Det är svårt att döda ...

Hela mitt liv har jag undervisat i historia, men jag har förstått att det inte finns en enda historisk händelse som vi vet absolut allting om. Vi känner inte till alla känslor som upplevts. Eller hela sanningen ... «

* * *

Länge kunde inte heller jag tro att vår seger hade två ansikten – ett vackert och ett hemskt. Outhärdligt att betrakta. Jag hade mitt eget krig ...

»Jag vill inte minnas ...«

Ett gammalt trevåningshus i utkanten av Minsk. Ett av de där som byggdes i största hast direkt efter kriget och som då betraktades som en tillfällig lösning, men som nu sedan länge på ett hemtrevligt sätt står inbäddat bland stora jasminbuskar. Här började det sökande som fortsatte i sju år. Sju fantastiska, plågsamma år, då jag upptäckte och stiftade bekantskap med krigets värld – en värld vars betydelse vi inte till fullo kan förstå. Jag fick uppleva smärta, hat och prövningar. Ömhet och missförstånd ... Jag försökte förstå vad som är skillnaden mellan död och mord, och var gränsen går mellan mänskligt och omänskligt. Hur kan en människa hålla fast vid den galna tanken att hon kan döda en annan människa – eller att hon till och med är skyldig att göra det? Jag upptäckte att i kriget finns det förutom döden en mängd andra saker – där finns allt som finns i vårt vanliga liv. För kriget tillhör också livet. Jag stötte på en oändlig mängd mänskliga sanningar. Hemligheter. Jag funderade över frågor vars existens jag tidigare aldrig anat. Till exempel: varför häpnar vi inte över ondskan – saknar vi kanske förmåga att förvånas över den?

Det skulle bli en lång väg ... Dussintals resor över hela landet, hundratals inspelade kassetter, tusentals meter kassetband. Femhundra möten, sedan slutade jag att räkna, ansiktena försvann ur minnet, det enda som återstod var rösterna. I mitt minne ljuder en kör. En väldig kör – ibland